

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Галина Полієнко

●

МОНАСТИРІ ЯК ОСЕРЕДКИ БЛАГОДІЙНОСТІ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ЄПАРХІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX - ПОЧАТОК XX ст.)

Благодійництво православної церкви у Чернігівській єпархії неможливо уявити без внеску у цю справу православних монастирів, що входили до її складу. З давніх часів обителі стали осередками благодійності на Русі. В них знаходили прихист усі, хто не міг самостійно турбуватися про себе: немічні, каліки, сироти тощо. Дослідження благодійності православних монастирів Чернігівської єпархії залишається актуальною проблемою, і її аналіз дає можливість знайти загальні та відмінні риси у порівнянні з іншими обителями. Побіжно виділимо основні історичні моменти, котрі, незважаючи на закритість монастирського життя, зумовили зміни їх існування та діяльності.

На жаль, до нашого часу монастирських архівних матеріалів збереглося мало. Так, архів Козелецького Юр'ївського монастиря, який існував з XVII ст., частково зник уже під час лютневої революції; Крупицький монастир було зруйновано разом з Батурином у 1708 р.; архів Гамаліївського чоловічого монастиря загинув у пожежах 1738 та 1794 рр., до того ж після останньої він залишався закритим до 1827 р. Згодом сюди перевели чорниць із Новомлинського монастиря. Архів Гамаліївської обителі (1733-1794 рр.), зовсім не зберігся, крім двох-трьох поодиноких справ того часу, що знаходяться в архіві Глухівського Петропавлівського монастиря. Прихильнішою була доля до Чернігівського Єлецького монастиря, оскільки на його території розташовувався архієрейський будинок. Нині - це діючий жіночий монастир і монахині свято зберігають історію своєї обителі [1]. Цілком слушною є думка П.Федоренко, що «...ця частина є одним з найкращих джерел для вивчення економічної, соціальної, політичної, побутової та культурної історії України» [2]. Історія чернігівських монастирів висвітлювалася у таких церковних періодичних виданнях, як журнали «Чернігівські Єпархіальні іжестья» та «Вера и жизнь». Частина досліджень побудована на біографічній та некрологічній основі, подаються списки монахів із зазначенням нагород за певні заслуги. Дореволюційні праці, як правило, мають для нас довідковий характер, але вони цінні відомостями про окремі монастирі, інформацією про історію виникнення їх та існування, характеризують діяльність.

Радянська історична наука практично не представлена достатньою кількістю досліджень з історії православної церкви синодального періоду взагалі, у тому числі поза увагою залишилася і монастирська тематика. З 1990-х років в Україні різко зріс інтерес до історії релігії. З'явилися дослідження, автори яких намагаються з сучасних методологічних позицій осмислити роль православної церкви у громадському житті. Монастирську тематику вивчає В. М. Ричка, осередками мистецького життя їх вважає С. Ранчукова [3]. Разом з тим відсутні монографічні праці про благодійності Чернігівської єпархії та її монастирів.

Друга половина XVII-XVIII ст. була найсприятливішою для господарської діяльності монастирів, доки їх не зачіпила реформаторська діяльність Петра I. У 1724 р. вийшов

наказ, у якому цар, намагаючись зробити «цей чин корисним для суспільства», в усіх монастирях увів штат. Проте, коли в 1727 р. в Україні відновили гетьманство, для українських монастирів цю постанову було фактично знівельовано - обителі отримували від гетьманів та козацької старшини земельні володіння та щедрі пожертви [4]. Після ліквідації гетьманства - 10 квітня 1786 р. вийшов наказ Катерини II про передачу всіх монастирських володінь у Малоросії до казни. Частина монастирів на Чернігово-Сіверщині закрилася, а решта була причислена до другокласних і третьокласних. Тільки Єлецький Успенський зарахували до першого класу, але це не врятувало його від подальшого занепаду.

У другій половині XIX-на початку XX ст. духовенство було численним станом у Російській імперії: у 1885 р. налічувалося 31 тис. представників чорного і 82 тис. білого духовенства [5]. До 1902 р. їхня кількість збільшилася відповідно до 58 і 105 тис. чоловік [6]. Так, за свідченням В.Кільчевського, монахи Олександрівської лаври за одноразове поминання брали 10 руб., за довічне - не менше 1000 руб. [7]. Завдяки таким заходам станом на 1914 рік, за офіційними даними, монастирі імперії накопичили більше 60 млн. руб. [8].

Для подальшого аналізу зазначеної проблеми розглянемо мережу та штати монастирів Чернігівської губернії.*

Найменування	Число м-рів	За штатом кількість осіб	Фактично перебувало	Мало бути за штатом послушн.	Зверх штату послушн.
Архієрейський будинок	1	9	25	-	12
Чоловічі монастирі					
Штатні першокласні монастирі					
Чернігівський Єлецький Успенський	1	33	17	16	23
Новгород-Сіверський Преображенський	1	33	14	19	3
Климівський Покровський (єдинов.)	1	21	8	13	5
Другокласні					
Ніжинський Благовіщенський	1	17	16	1	17
Думницький Різдва Богородиці	1	17	18	-	28
Глухівський Петропавлівський	1	17	22	-	32
Третьокласні					
Козелецький Георгіївський	1	12	17	-	25
Батуринський Миколаївський	1	12	17	-	29
Малино-Острівський Різдва Богородиці (єдинов.)	1	-	4	-	9
Пустинно-Рихлівський Миколаївський	1	30	29	1	34
Жіночі монастирі					
Другокласні					
Максаківський (єдинов.)	1	17	26	-	64
Третьокласні					
Ніжинський Введенський	1	17	25	-	58
Каменський Успенський	1	17	28	-	129
Гамаліївський Різдва Богородиці	1	17	32	-	42
<i>Всього</i>	15	269	298	50	540

З наведеної таблиці видно, що на території губернії діяло 14 монастирів, з них 4 жіночі та 1 архієрейський будинок. Штатними першокласними монастирями були Чернігівський Єлецький Успенський, Новгород-Сіверський Преображенський та Климівський Покровський. Правами другокласної обителі користувалися Ніжинський Благовіщенський, Думницький Різдва Богородиці і Глухівський Петропавлівський. Третьокласними були Козелецький Георгіївський, Батуринський Миколаївський, Малино-Острівський Різдва Богородиці та Пустинно-Рихлівський Миколаївський.

Серед жіночих монастирів другокласним був Максаківський та третьокласними Ніжинський Введенський, Каменський Успенський і Гамаліївський Різдва Богородиці. За штатним розкладом у чоловічих монастирях мали перебувати 269 чол., у тому числі

* *Ведомость о монастырях и монашесствующих духовенства по Черниговской епархии за 1865 г // ДАЧО - Ф 679. - Оп. 2. № 4920. - Арк. 30.*

68 - у жіночих обителях. Фактично всього перебувало 298, у жіночих - 111 осіб. За штатом не вистачало 50 чол. у чоловічих обителях, разом з тим зверх штату в них було 196 послушників і в жіночих - 293 послушниці.

Розглянута мережа і штати монастирів губернії дають можливість стверджувати, що всі святі обителі були осередками благодійності православної церкви.

Монастирська благодійність мала багато спільного з парафіяльною, проте були і певні відмінності. Ідеологічним підґрунтям діяльності як білого, так і чорного духовенства у галузі соціальної підтримки населення було християнське вчення про милосердя та любов до ближнього. Парафіяльне духовенство основним завданням вважало задоволення релігійних потреб населення та поширення релігійної моралі, а мета життя монаха - відсторонення від світу заради особистого спасіння. Принциповою відмінністю парафіяльної і монастирської благодійності були матеріальні джерела цієї діяльності. Матеріальна база першої складалася зі збору коштів від населення і добровільних пожертв, а друга у визначений нами період функціонувала за рахунок державних дотацій і монастирських прибутків, які склалися із таких джерел: від угідь, лісів, ставків, млинів, виплати з казни, свічкові, калиткові і кухликові прибутки, від продажу проскур, хрестиків, ікон, а також від каплиць, хресних ходів, вкладів на поминання померлих, плати за поховання на монастирських кладовищах, готелів, будинків і лавок, відсотків із наявного капіталу, розміщеного у банках. Крім того, кожна обитель мала свою святиню (мощі або ікону), біля якої виставлявся кухоль для добровільних пожертв. У звіті за 1877 р. про господарський стан монастирів вказується на особливості обителей Чернігівщини, а саме: а) бджільництво було при 5 монастирях (Новгород-Сіверському, Думницькому, Рихлівському, Глухівському і Батуриному); б) цегельні заводи працювали при 3-х монастирях (Козелецькому, Рихлівському і Глухівському); в) паром на річці Сейм належав Батуриному монастирю; г) лавки здавав у оренду Ніжинський чоловічий монастир; д) каплицю Ніжинської жіночої обителі було влаштовано при вокзалі Ніжинської залізниці; е) повдир'я в містах Козельці і Глухові належали місцевим монастирям і здавалися в оренду; ж) майстерні: іконостасу - в Ніжинському жіночому монастирі і шевська та швейна - в Рихлівському [9]. Таким чином, є всі підстави стверджувати, що існуючий господарський устрій забезпечував обителям помірно стабільні прибутки. Разом з тим настоятелі, звертаючись до консисторії, скаржилися на «мізерне матеріальне становище». Поясненням цьому була згадка чернецтва про ті часи, коли монастирі існували на власні кошти, отримані від торгівлі «благодатями», та підтримку щедрих покровителів. Водночас Н.М.Нікольський, характеризуючи діяльність церкви після 1861 року, влучно назвав це «епохою безвихідної кризи» [10].

Попри всі негативні моменти, загальні настрої у державі вимагали перебудови усіх сфер життя суспільства. Монастирі, в тому числі, незважаючи на згаданий вище спад матеріальних статків, повинні були, з одного боку, виконувати накази Синоду, що закликав урізноманітнювати та активізувати благодійність, а з іншого - багато обителей мали на той час засновані раніше ремесла, які продовжували діяти до 1917 р. Так, іконописна майстерня, відкрита у 1863 р. у Ніжинському Введенському монастирі, була розрахована на 12 учениць, здатних до художнього ремесла. Особливо теплі відгуки були в обителі про вчителя малювання, випускника Петербурзької академії мистецтв, Гарановича. Для монастирської каплиці на Ніжинській залізниці він написав 4 великі ікони та безкоштовно навчав своєї майстерності учнів. Згодом монастир почав брати замовлення на виготовлення ікон. У 1868 р. було прийнято замовлення від Вознесенської церкви с. Ст. Басані, 1870 р. - від Різдва-Богородиці церкви Монастирища. Тоді ж були писані ікони на замовлення Чернігівського Єлецького монастиря для церкви та братських келій [11]. В обителі здавна займалися золотощиттям, проте замовлень було обмаль. При єпископі Філареті Гумілевському у цій майстерні було відремонтовано ризницю Чернігівського архієрейського дому. Для Київської Іллінської церкви написана плащаниця і виготовлена для неї рамка з позолотою [12].

Траплялися й разові оборудки, що приносили вагомий прибуток монастирям. Прикладом тому був випадок, коли чернігівський губернатор звернувся до спархіяльного правління з проханням здати в оренду розпорядчому комітету монастирські будівлі для розміщення в них Архангельського полку. Контракт про оренду цих будівель було укладено терміном на 6 років з виплатою за весь цей час монастирю суми 10 800 руб.

Контракт почав діяти з 1 жовтня 1880 р. На пристосування приміщень для потреб військових було витрачено понад 8 тис. руб. [13].

Порівняно із добродійствами священно- та церковнослужителів особиста ініціатива серед чернецтва була не так поширена. Водночас випадки співчуття до ближнього серед них теж були непоодинокі. Так, настоятель Батуринського монастиря ігумен Ігнатій передав до консисторії із власних коштів 50 руб. на опікування воїнів, що одужують, та сиріт [14]. Серед ченців було багато тих, для кого служіння православної вірі стало не просто ідейним переконанням, а змістом усього життя. Після своєї смерті вони заповідали все нажите добро на користь монастирів. У відомості про збори і пожертвування за 1865 рік зазначалося, що до Батуринського Миколаївського монастиря від ченця цієї обители Климентія надійшло пожертвувань на суму 600 руб. сріблом [15]. Архімандрит Ніжинського Благовіщенського монастиря Євгеній у 1876 р., коли в обителі велися ремонтні роботи, а монастир не мав достатньої суми коштів, надав свої власні заощадження на суму близько 4,5 тис. руб. з тим, щоб половина затраченого ним капіталу була повернута згодом, а другу половину він жертвував на потреби монастиря [16]. Важливим було рішення Синоду про те, що по смерті настоятелів і настоятельниць монастирів усе майно, хоч би воно і не значилося в монастирських документах, вважалося власністю монастиря [17].

«Чернігівські губернські відомості» повідомляли про рішення Синоду заснувати при усіх монастирях безкоштовні бібліотеки для селянських дітей [18]. Бібліотеки пропонувалося поповнювати із існуючих уже монастирських книгосховищ та на кошти навчального комітету при Синоді. У нас немає достовірних даних про популярність монастирських читалень, але відомо, що бібліотеки Братства святого Михаїла на фоні зростаючого прагнення народу до знань були актуальними і засновувались при кожній парафії.

Пожертвування до монастирів були різними за розміром, від копійок до тисяч рублів, і надходили від різних категорій населення, в тому числі й з інших єпархій. Згідно з наказом Синоду настоятелі монастирів щорічно повинні були звітувати про великі (понад 100 руб.) пожертви. Так, ігумена Ніжинського Введенського монастиря Смарагда поза іншим у рапорті звітувала про духовний заповіт петербурзької купчихи Громоваї, котра пожертвувала 5-відсотковий білет за 1000 руб. сріблом на довічне поминання [19]. Із Пустинно-Рихлівського монастиря ієромонах Анастасій вказував, що лише сума пожертвування на поминання становила 2111 руб., а крупною пожертвою у звітному 1871 р. був внесок від білопільського купця М.Балаценка на суму 1000 руб. [20]. Майже в усіх монастирях Чернігівської єпархії були влаштовані готелі і притулки для бідних, в яких безкоштовно розміщалися на нічліг богомольці. Зазвичай саме до монастирів у святкові дні прибували жителі як з округних, так і з дальніх сіл. У справах консисторії зберігаються документи, в яких парафіяльні священники скаржилися на нечисленність парафіян на богослужіннях через те, що вони відвідували монастирську службу. Лише за один день Введенський монастир приймав від 20 до 50 осіб, а в літній час їх кількість сягала 100 [21].

Держава за часів правління Петра I намагалася підвищити роль монастирів у справі соціальної підтримки населення. Ця традиція продовжувалася і в другій половині XIX ст. Циркулярний наказ Синоду від 29 лютого 1868 року, ініційований імператором, приписував єпархіальним преосвященним запропонувати жіночим монастирям влаштувати навчальні заклади для дівчаток, переважно духовного звання, лікарні і богадільні, де це було можливим. 29 серпня того ж року Синод наказав подати відомості про те, що було зроблено у цьому плані в єпархіях. Але спроба активізувати монастирську благодійність зверху не дала бажаних результатів. Число монастирів, де були б відкриті благодійницькі заклади, у Чернігівській єпархії, як і по всій країні, було незначним. Тому враховуючи, що за рішенням імператора відкриття нових обителей допускалося лише за умови обов'язкового заснування при них навчальних та благодійних закладів, Синод вирішив не вимагати від уже існуючих монастирів їх відкриття. Водночас він зобов'язував преосвящених улаштувати такі заклади там, де була можливість, а також здійснювати контроль за підтримкою і розвитком уже існуючих шкіл, шпиталів та богаділень при жіночих обителях.

На кінець XIX ст. благодійність монастирів загалом дещо поживавилася. В Києво-Флорівському жіночому монастирі був притулок для дівчаток, розрахований на 45

місць. Опікування і навчання здійснювалося безкоштовно або за невелику платню. На утримання і навчання дітей монастир витрачав понад 2000 руб. При Києво-Михайлівському монастирі з грудня 1890 р. була відкрита учительська школа, існування якої становило 2500 руб. на рік, а з 1891 р. - для жителів міста діяла безкоштовна читальня. Києво-Видубицький чоловічий монастир мав училище для хлопчиків-сиріт зі столярним відділенням, де 17 хлопчиків навчалися за кошти обителі. У Києво-Микольському відкрилася школа на 32 учні та іконописна школа - на 8 хлопчиків. У Києво-Покровському - діяли училище для дівчаток та амбулаторна лікарня. У Києво-Троїцькому невеличка лікарня для братії і богомольців. Майже при усіх монастирях влаштовувалися «странноприймні» будинки, а у двох із них безкоштовно видавалася їжа [22]. Ці дані свідчать, що діяльність благодійницьких закладів Київської єпархії була аналогічна закладам Чернігівської, де найактивніше вона велася у Ніжинському Введенському монастирі. Тут з 1863 р. існували притулки для тих, хто подорожував до Києва і у зворотному напрямку. У цьому ж році було відкрито лікарню на 12 ліжок, майстерні для різьблення по дереву та живопису, здійснено перший набір (10 дівчаток) до щойно відкритого при монастирі училища [23]. У 1870-1871 рр. в училищі для бідних дівчаток налічувалось уже 49 учениць і 9 вихователів.[24] У 1876 році кількість вихованок збільшилася до 60. Починаючи з другого набору, частину дівчаток набирали на повне утримання монастиря, а решта мала оплачувати за навчання і утримання. Так, на четвертому році існування училища (1865 р.) усіх вихованок було 59, із них 25 - на монастирському утримуванні і 34 навчалися з доплатою. Перший випуск відбувся у 1867 р., а вже 1868 р. було збільшено кількість предметів для викладання, переглянуто програму, курс навчання у кожному із 3-х класів тривав 2 роки, і училище набуло «належного вигляду» [25]. Приміщенням для школи слугував двоповерховий будинок, розташований за стінами монастиря, і був цілком пристосований для навчання та утримання вихованок. Монастирська лікарня заснована і утримувалася монастирським коштом. Лікаря сюди запрошували «річного», з платнею 125 руб. на рік [26]. Його обов'язком було лікування і вихованок училища, котрі перебували на повному утриманні монастиря. Крім Введенського, училище існувало при Гамаліївському відомому монастирі - на 20 вихованок. У звіті повідомляється про училище на 15 хлопчиків при Рихлівському чоловічому монастирі, але цю інформацію у справі викреслено [27]. У наступному звіті єпархії Синоду за 1881 р. повідомляється, що в училищі навчаються 16 хлопчиків [28]. Ймовірно, за браком коштів це училище проіснувало недовго. Взагалі, у справі організації освіти монастирями виділявся Ніжинський Введенський монастир. Там була відповідна матеріальна база, вивчалися: закон Божий, російська граматики, словесність, історія, географія, арифметика, музика та французька мова. Заняття під пильним наглядом ігумені вели досвідчені вчителі. У Гамаліївському училищі під керівництвом священника викладалися Закон Божий, читання, письмо та арифметика. У викладацькій роботі священнику допомагали монахині. Гамаліївське училище за організацією навчального процесу можна віднести до початкової народної школи, тоді як у Введенському монастирі з 1868 року було вище училище із відповідними програмами та 6-річним терміном навчання.

На початок ХХ ст. загальна картина монастирської благодійності в Чернігівській єпархії, як і по Росії в цілому, була приблизно такою ж, як і в кінці ХІХ ст. За даними звіту обер-прокурора Синоду, на кінець 1904 р. при православних обителях функціонували 193 лікувальних заклади, з них 159 лікарень, решта - амбулаторні пункти, приймальні покої, аптеки. Медичний персонал складався із 15 фельдшерів, у решті закладів постійних лікарів не було. Головною метою лікувальних закладів було медичне обслуговування самих монахів. Проте деякі обителі, як, наприклад, Києво-Печерська лавра, мали лікарню для населення на 100 ліжок, а в Києво-Покровському жіночому монастирі була лікарня, розрахована на 165 ліжок. У цілому монастирі щорічно надавали медичну допомогу до 10 тис. осіб [29]. Отже, лікарська допомога у монастирях Чернігівської єпархії значно поступалася організації її у Київських.

Соціальне призріння було не єдиною турботою православних обителів. Їхня діяльність особливо активізувалася у період народних бідувань, коли імператрицею було видано наказ жіночим обителям взяти участь у допомозі пораненим воїнам. Чернігівське управління Товариства опікування хворими і пораненими воїнами разом з Єпархіальним комітетом вирішили готувати із числа монахинь та послушниць сестер

милосердя. Призначено було два пункти підготовки: у Ніжинському Введенському монастирі - для сестер Ніжинського і Максаківського монастиря, а в Гамаліївському - для сестер Гамаліївського, Малино-Островського і Каменського. У Ніжинському монастирі під керівництвом фельдшера Києво-Курської залізниці з лютого 1877 р. розпочалися заняття. Тут навчали робити перев'язки, сестри самі шили білизну, виготовляли матраци, подушки [30].

Наступним яскравим виявом турботи з боку черниць Введенського монастиря був випадок, коли з 7 листопада по 25 грудня 1876 р. 48 монахинь під керівництвом ігумені Смарагди несли службу на залізничній станції у м. Ніжин. Їх робота полягала у приготуванні їжі під час пересування військ по Курсько-Київській залізниці. Несприятливі погодні умови, труднощі не зашкодили успішності виконання завдання, за що ігуменя з монахинями отримали подяку від імператриці [31]. Смарагді вручили золотий наперсний хрест, прикрашений дорогоцінним камінням, а кожній з монахинь преосвященний Серапіон прислав Євангеліє із власноручним підписом і прикладеною архієрейською печаткою [32]. На виконання розпорядження головного управління Червоного Хреста від 19 червня 1977 р. у монастирі було облаштоване лазаретне відділення на 10 офіцерських ліжок, а згодом - ще на 5, усі на повному утриманні монастиря. За ініціативи ігумені Смарагди та з дозволу єпархіального начальства на території монастиря у просторому кам'яному двоповерховому флігелі було відкрито другий лазарет на 70 ліжок з символічною платнею - 50 руб. на місяць. За розміщення у флігелі звичайного лазарету монастирю пропонували 1500 руб. сріблом. До того ж у розпорядження Червоного Хреста монастир надав кухню, погріб та пральню [32]. Монастирі брали участь у допомозі населенню губерній, що потерпали від голоду. У 1873 р., коли голод спіткав Самарську губернію, православні монастирі єпархії відгукнулися на заклик єпископа Нафанаїла допомогти голодуючим. Сам Нафанаїл пожертвував 50 руб., вікарний архієрей Новгород-Сіверський Серапіон - 10 руб., від архієрейського домоуправління - 9 руб. 39 коп. та від монастирів понад 255 руб. та близько 50 руб. кредитними білетами. Всього допомога Чернігівської єпархії самарцям становила понад 1250 руб., при цьому половина її була призначена бідуючому духовенству єпархії [34].

Підсумовуючи досліджувані матеріали, зазначимо, що упродовж XIX-XX ст. монастирі Чернігівської губернії вели благодійницьку діяльність, яка визначалася вимогами часу. Засновувалися притулки для бідних, шпиталі, училища, особливо активізувалася благодійність у роки воєнних подій та голоду. Порівняно з благодійництвом священо- та церковнослужителів єпархії, ініціативи чернецтва були не такими активними. Причиною цього можна вважати їх матеріальне становище. Втім, загальна участь осередків православної церкви Чернігівської єпархії заслуговує на глибоку повагу і ретельне дослідження.

Джерела та література:

1. Добровольский Л.М. Черниговский Елецкий Успенский первоклассный монастырь. - С-Птб., 1900.; Черниговский Елецкий Свято-Успенский женский монастырь: Ист. Очерк (от основания до 1998 г.), ... /Сост. монахиня Вероника (Терехова). - К., 1999. - 88 с. 16 л. ил.
2. Федоренко П. До історії монастирських архівів. // Архівна справа, 1929. - кн. 9а-10а.
3. Повсякденне життя монастирів Київської Русі // Український історичний журнал - 1995., - № 5. - С. 48-56.; Монастирі Сумщини - осередки мистецького життя // Краєзнавство, - 1994. - № 1-2. - С. 34-36.
4. Див.: Мицик Ю. Гетьман Іван Мазепа як покровитель Православної церкви // Сіверянський літопис - 2006. - № 6. - С. 38-46.
5. Всеподданнейший отчет за 1885 г. - СПб. - 1887. - С. 187, 206.
6. Никольский Н.М. История русской церкви. - М., 1985. - С. 405.
7. Кильчевский В. Богатства и доходы духовенства. - СПб., 1908. - С. 12.
8. Церковный вестник. - 1914. - № 35. - Кол. 1 042.
9. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). - Ф. 679. - Оп. 2. - № 4957. - Арк. 10.
10. Н.М.Никольский История русской церкви, М.-Л.: Москов. рабочий, 1931, - С. 465.
11. Нежинский Введенский девичий монастырь - ЧЕИ. - 1863. - № 4. - С. 117-124.
12. Там само.
13. Сведения о состоянии епархии за 1870 и 1880 гг. // ДАЧО. - Ф. 679. - Оп. 2. - № 5147. - Арк. 10 зв.-11.
14. Чернігівський вісник, 1915. - № 15. - С. 4.

15. Дело о доставлении обер-прокурору Синода отчетов за 1865-й год. // ДАЧО - Ф. 679. - Оп. 2. - № 4920. - Арк. 50.
16. Отчет о состоянии Черниговской епархии за 1878 г. // ДАЧО. - Оп. 2. - № 4958. - Арк. 11-12.
17. Высочайшие повеления и распоряжения святейшего правительствующего Синода // ЧЕИ. - 1863. - № 1. - С. 1.
18. Черниговские губернские ведомости - 1894 р., № 107. - 22 травня, - С. 2.
19. ДАЧО - Ф. 679. - Оп. 2. - № 4924. - Арк. 4.
20. ДАЧО - Ф. 679. - Оп. 2. - № 4924. - Арк. 6(зв.)-7.
21. Див. ДАЧО - Ф. 679. - Оп. 3. - № 943. - Арк 57-57 (зв.).
22. Детская помощь. - 1892. - № 12. - С. 429-430.
23. Хойнацкий А. Нежинский Введенский девичий монастырь. - Приб. к ЧЕИ. - 1872. - № 22. - С. 469-507.
24. ДАЧО - Ф. 679. - Оп. 2. - № 4924. - Арк. 4- 4(зв.)
25. Хойнацкий А. Нежинский Введенский девичий монастырь. - Приб. к ЧЕИ. - 1872. - № 22. - С. 469-507.
26. ДАЧО - Ф. 679. - Оп. 2. - № 5147. - Арк. 12.
27. ДАЧО - Ф. 679. - Оп. 2. - № 5147. - Арк. 30.
28. ДАЧО - Ф. 679. - Оп. 2. - № 4962. - Арк. 26.
29. Всеподданейший отчет за 1903-1904 гг. - СПб., 1909. - С. 98-102.
30. Хойнацкий А. Нежинский Введенский девичий монастырь в прошлую войну. - Приб. к ЧЕИ. - 1879. - № 37. - С. 404-409
31. ДАЧО - Ф. 679. - Оп. 2. - № 4949. - Арк. 26.
32. Хойнацкий А. Нежинский Введенский девичий монастырь в прошлую войну. - Приб. к ЧЕИ. - 1879. - № 9. - С. 80-82.
33. Хойнацкий А. Нежинский Введенский девичий монастырь в прошлую войну. - Приб. к ЧЕИ. - 1879. - № 37. - С. 404-409
34. Разные объявления по епархии // ЧЕИ. - 1874 г. - № 5. - С. 85-87.

